

Павленко Л.В.

ФІЛОЛОГІЧНІ СТУДІЇ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПАТРІАРХА ФОТІЯ

Історики культури в своїх дослідженнях європейської та світової цивілізації називають епохою Відродження (Ренесансу) досить великий історичний період – від загибелі античного світу до Великої буржуазної революції в Англії, яка сталася в середині XVII століття. При цьому сам термін «Відродження» нібито передбачає повернення європейської культури до того моменту, коли розпочинається епоха т.зв. «темних століть» в процесі духовного розвитку Європи. Це – дещо спрощений погляд на історію нашої (передусім – європейської) цивілізації, оскільки культурний розвиток суспільства, на відміну від соціально-політичного, відзначається більшою різноманітністю і, якщо можна так висловитися, меншою залежністю від суто політичних чи економічних підвалин існування людини як громадянина певної держави.

Наукове дослідження цієї проблеми в XX столітті приводить багатьох культурологів до висновку, що в епоху Середньовіччя досягнення античної наукової думки, літератури чи мистецтва не було і не могло бути точним віддзеркаленням старожитності. Так, наприклад, М.Є.Грабарь-Пассек в своєму дослідженні античних літературних сюжетів і жанрів, запозичених пізнішою європейською літературою, відзначала: «про велике значення використання культурної спадщини минулого говорилось і говориться сьогодні немало. Саме через це для сучасного читача може стати корисним і цікавим знайомство з тим, як саме сприймалась і трансформувалась культурна спадщина античного світу, потяг до якого проявлявся то в більш явній і бурхливій, то в більш прихованій формі, але, по суті, не згасало ніколи» [9, с. 6].

Відносно візантійських письменників слід зауважити, що майже всі вони, починаючи з перших століть існування візантійської літератури, творили, свідомо спираючись на спадок античних авторів, тим більше, що і мова візантійської літератури навіть в період її розквіту, була дуже близькою до грецької мови античної епохи; отже є підстава стверджувати, що, принаймні, в цьому відношенні літературна традиція не переривалася. Про спадковість і безперервність процесу розвитку філософських вчень від античності до Візантії та європейського Середньовіччя серед вітчизняних вчених вельми переконливо чи не вперше почав говорити, наприклад, В.К.Чалоян, який так визначив місце Візантії в історії світової культури: «Самобутня культура Візантії являє собою поєднуючу ланку між культурами Сходу і Заходу, вона втілює у собі спадковість матеріальної і духовної культури, сприйняття чужого і успадкування культурних засад, передачу чужим свого власного, своїх ідей та поглядів» [28, с. 112]. Що стосується ідейного складника, який визначає засади Відродження взагалі (згадаємо хоча б хрестоматійне визначення Ренесансу, зроблене ще Фр.Енгельсом в його «Діалектиці природи»!), то стосовно візантійської культури його всебічно дослідив Поль Лемерль [35], на славнозвісну монографію якого нам в цьому дослідженні доведеться неодноразово посилатися. Як свідчить сама назва його основної праці, мова повинна йти перш за все про гуманізм.

В вітчизняній науковій літературі останніх десятиліть, присвяченій вивченню культури Візантії, все частіше зустрічаються звичні для зарубіжних вчених, які досліджували середньовічні культурно-історичні явища, намагання розглядати проблему як довготривалий і багатогранний процес. Здійснений теоретиками марксизму аналіз європейського Відродження виділяє декілька важливих підвалин формування цього явища в надрах феодального соціально-політичного устрою – це і поява елементів капіталістичної економіки, і реформа католицької Церкви, і гуманізація філософських вчень, і звернення до естетичних еталонів античної культури.

Дещо спрощена проекція етапів і характерних особливостей європейського Відродження на Візантію виявляє специфіку «Візантійського Ренесансу»: перш за все, воно настає кількома століттями раніше, ніж Відродження Європейське. Про це нас попереджувала в своїй монографії ще З.В.Удальцова: «Для оцінки культурного розвитку Візантії... необхідно поточити зміст головних термінів – “Ренесанс” і “гуманізм”. Важко погодитись з деякими візантинологами Заходу, які називають “Ренесансом” відродження в Візантії... особливого інтересу до античної спадщини, пов’язаного з розквітом культури. Так з’явилися терміни “Македонський”, “Комніновський” і “Палеологівський” Ренесанс... Останнім часом початок візантійського Відродження вважають IX–X століття. Навряд чи можна прийняти і визначення візантійського гуманізму як “християнського”. Ми розуміємо Ренесанс і гуманізм як форми прояву одного і того ж *особливого* соціального і культурного руху, пов’язаного з занепадом середньовічної культури і народженням нового, буржуазного суспільного устрою» [25, с. 190]. Тих же темпоральних орієнтирів дотримується і В.В.Бичков в одному з своїх досліджень візантійської естетики: «Отже, на кінець XI століття в Візантії цілком сформувалися три основні напрямки в естетиці: *богословсько-церковне, аскетичне і антикізуюче*, а в них самих – літургічне і мистецтвознавче. Більш того, кожне з них на той час чи вже досягло свого апогею (як церковно-патріотичне), або перебувало на стадії розквіту, так що в цілому можна впевнено стверджувати, що візантійська естетика на кінець XIII століття (тобто на час завоювання Константинополя хрестоносцями і розпаду імперії) досягла своєї найбільшої повноти і довершеності» [6, с. 331].

Нам вже доводилось в іншому, побіжному і не претендуючому на глибоке наукове узагальнення, огляді розвитку візантійської літератури звертатися до цієї проблеми і дійти висновку [19, с. 139], що проблема Відродження в історії візантійської культури не може бути однозначно вирішеною – свої поважні резони підходу до справи мають як зарубіжні, так і вітчизняні (ми маємо на увазі вчених колишнього СРСР) дослідники [14; 17]. Не викликає сумніву те, що візантійська література протягом останніх п’яти століть свого існування досягла вершини свого розвитку в середині IX століття. Найвизначнішим літератором і культурним діячем того часу, що поєднував свою творчість з науковою і політичною діяльністю, був патріарх Фотій (близько 820 – 897 р.р.), який народився в сім’ї імператорського гвардійця Сергія і отримав освіту в

кращому на той час світському університеті Константинополя, де вивчав філософію, Риторіку, право і, звичайно ж, теологічні дисципліни [36, с. 2–3].

Завважимо, що соціально–політична ситуація в Візантійській імперії на той час була надзвичайно складною: духовне і політичне життя держави з великими труднощами заліковувало рани, нанесені йому епохою так званого «іконоборства». Відомий історик Шарль Діль зазначає, що навіженство імператора Михаїла III (роки правління – 842–867), особливо коли він досяг свого повноліття і повновладдя, позбавившись в 856 році регентства своєї матері Феодори і впливу свого дядька, полководця Варди, зовнішньополітичне становище попередніх десятиліть дещо погіршилася. Мусульманські завойовники утримували під своєю владою острови Крит та Сицилію, спустошували Малу Азію, а перед стінами Константинополя і на островах Пропонтиди 18 травня 860 року на двох сотнях кораблів вперше з’явилися з завойовницькими, а радше сказати – грабінницькими, намірами керовані князями-конунгами Аскольдом та Діром дружини так званих “росів” [10, с. 69–70]. Найвірогідніше, це були не виключно східні слов’яни, як донедавна помилково вважали деякі історики, а варяги–скан–динави чи германці [39, с. 225–227]. Імператор Михаїл III на той час воював з арабами, і столиця була врятована лише завдяки втручання і захисту самої Пресвятої Діви Марії–Богородиці (з цією подією, до речі, пов’язані вельми поширена в християнстві легенда і встановлення Церквою свята Покрова Святої Богородиці). Оскільки це була не лише воєнна загроза, але й напад язичників, Церква не могла стояти осторонь того, що відбувається; і з цього сумного приводу глава східної Церкви Фотій в Константинополі, у Влахернському храмі Богородиці виголосив промову–проповідь (це так звана його “друга гомілія”, яка стала текстуально в повному обсягу відомою порівняно недавно[7]). Риторична майстерність Фотія свідчить про його обізнаність з кращими зразками античного ораторського мистецтва, а натхнення та експресія – про пряме наслідування Іоаннові Золотоустому: *«Що це? Що за гнітючий удар та гнів? Звідки впала на нас ця страшна гроза гіперборейська? Які згузені хмари лиха, скрегіт яких гріхів накликає на нас таку нестерпну блискавицю? Звідки посипався цей нечуваний варварський град – не той, що ламає стебло пшениці і вибиває колос, не той, що имає виноградну лозу і ламає гілля дерев, а той, що нівечить людські тіла і жорстоко губить весь рід людський? Звідки і чому впала на нас злива таких помий лиха – щоб не сказати більш грубо – такої нечуваної біди? Чи ж не за гріхи наші все це спітало нас? Хіба ж це не нагадування нам про наші провини? Хіба сьогоднішні страхоття не знаменують страшні і невідкупні судилища майбутнього?... Коли ж ми залишилися без допомоги і підтримки людської, ми поклали всю надію нашу на Бога нашого і на Матір Слова, благаючи її вибачити нам гріхи наші і дати порятунок, аби її покров став стіною неприступною проти зухвальства варварів... Все місто разом зі мною щиро молилося про допомогу і правило молебні; через несказанну свою людяність Божество зглянулось над нами, почуло щире Материнське звернення і помилував Господь людей – надбання Своє. Хай буде навіки благословенним одягання Матері Божої – воно оповило стіни, місто ніби одяглося в нього; і вороги показали спини, миттю ропався ворожий табір. Як тільки Покров Діви озорнув стіни, вороги втратили надії, які вони плекали...»*

[7, парагр. 6, 43; тут і далі, виділені курсивом – переклади автора].

Ця подія має виключно важливе значення для вітчизняної історії, бо про неї достатньо докладно розповідає літописець Нестор: «Когда начал царствовать Михаил, стала прозываться Русская земля. Узнали мы об этом потому, что при этом царе приходила Русь на Царьград, как пишется об этом в летописании греческом. Вот почему с этой поры начнем и число положим». На думку Нестора, похід “росів” на Царград знаменував собою початок давньоруської історії взагалі, бо він був чільною подією в житті Київського князівства. Сучасна історична наука – попри ультрапатріотичні намагання як російських, так і українських публіцистів перебільшити її значення – загалом підтримує цей висновок давньоруського літописця [24, 26–29.; 15 т.ін.].

За рік до цього кесар (полководець і співправитель імперії) Варда позбавив церковної влади патріарха константинопольського Ігнатія і призначив замість нього патріархом протоспафарія Фотія, який на той час займав не надто впливову посаду імператорського секретаря. Протягом одного тижня в житті Фотія сталося кілька важливих подій, які не просто визначили його кар’єру, але й засвідчують особливу прихильність до нього імператора – він, мирянин, був послідовно “проведений” через всю церковну ієрархію (від читця до єпископа). Ставши патріархом, Фотій почав довготривалу боротьбу з римським папою Миколаєм I, який спочатку намагався відновити на патріаршому престолі скинутого Ігнатія, а пізніше змушений був вести з Фотієм полеміку по певному колу політичних і богословських питань, одним з яких була так звана “проблема Filioque” – суто догматична суперечка відносно місця в Святій Трійці Сина Божого [18, с. 378]. Насправді ж це була перенесена в суто догматичній формі на реальний політичний ґрунт, як це було характерно і для епохи «іконоборства», давня боротьба Константинополя проти Риму не лише за верховенство в християнській Церкві, яка тоді ще була єдиною, але й за політичний вплив на теренах всього Середземномор’я. Як влучно висловився з цього приводу той же Шарль Діль, Фотій «зумів вдало перетворити свою особисту справу на конфлікт національний» – після відлучення його папою від Церкви (863 р.) він піддав самого Миколая I анафемі, що привело до фактичного розриву на певний час стосунків між Римом та Константинополем [10; 11]; ці дії Фотія отримали в християнстві навіть спеціальну назву «фотіанської схизми». Проілюструємо сутність цієї суперечки (а принагідно – і епістолярний стиль та дипломатичні здібності Фотія) уривком з датованого 861 р. його листа до рим–ського папи Миколая I:

«... І наше упокорення, скероване почуттям любові, без будь-якої образи оминає дорікання, що ними ваша отечеська святість уразила нас наче стрілами, бо вони не були викликані роздратуванням чи сварливістю, а радше стали виявом безпосередньої душевної прихильності, яка суворо вимагає додержуватись усталеного церковного чину. Бо навіть саме зло через надмірну доброту вже не можна розглядати як зло, оскільки воно не має витоку в злому намірі, не може вважатися злом, коли воно навіть викликає сум, вра-

жає та мучить. Відома ж бо і така любов, яка розчиняється в благодійності по відношенню до тих, кого кривдять. Коли ж ніщо у відносинах між братами і між батьками та дітьми не забороняє говорити правду, немає нічого кращого за істину. Отже, хай і мені буде дозволено вільно висловлюватись не з метою суперечити вам, а з метою власного захисту. То ж хай ваша загальновідома добродішність, зважаючи перш за все на те, що ми, обійнявши патріаршество, мимоволі впряглися в це ярмо, благоволить не дорікати нам, а пожалити нас, не зневажати, а проявити співчуття – адже ж краще висловити співчуття до тих, хто зносить насильство і не картати та зневажати їх. Я ж піднав насильству – і якому? Про те знає Господь, який відає і потаєнне. Мене позбавили волі, утримували під охороною, як злодія, і ретельно стерегли. Я не погоджувався, а мене призначили на посвячення; всі знають, що мене висвятили попри мої сльози і страждання. Все відбувалося не прилюдно і при цьому виявилось стільки злості, що звістка по це поширилася на всю державу» [в тексті листа: οὐδὲ γὰρ ἐν εὐχέτο, καὶ τὸ μετέτῃς τῆς ἐπιρεσίας τὴν ἰστολίαν εἰς πάντα ἐξένευκεν].

Перші роки патріаршого служіння Фотія були часом приходу давно очікуваної стабільності в державі і багато хто вважав, що настав момент, коли Візантія досягла вершини своєї політичної та економічної могутності. Але в 866 році імператор Михаїл III наблизив до свого трону талановитого полководця Василя, вірмена за походженням, який спочатку відсторонив від участі в управлінні державою полководця Варду, а через рік підступно вбив свого благодійника – імператора, захопивши всю владу в державі і поклавши початок правлінню нової, т.зв. «македонської» династії, яка – треба віддати їй належне – правила державою півтора століття і забезпечила Візантійській імперії міць, розквіт і славу.[7; 11; 26]. Тоді ж, в вересні 867 року, Василій I позбавив патріаршого престолу Фотія, повернувши на його місце Ігнатія [36, 7; 37, 26].

Як ми вже зазначали вище, патріарх Фотій домагався позбавлення влади папи римського Миколая I, і це йому вдалося в на Константинопольському Соборі 867 р.), де перемогу отримала партія Фотія. Втім, в 869–870 роки на вимогу Риму в Константинополі відбулися засідання ще одного Собору (його іноді називають Восьмим Вселенським), який – попри те, що духовенство і переважна більшість населення були прибічниками Фотія, – затвердив на патріаршому престолі Ігнатія, а Фотій, вже як світський діяч, згодом посилив свою громадську активність і вплив при імператорському дворі, навіть примирившись з Ігнатієм. Колишній суперник Фотія помер 877 року, і його посаду знову опанував Фотій. Новий римський папа Іоанн VIII вимагав від Фотія публічного вибачення за боротьбу з Миколаєм I, але візантійські ієрархи (і, певно, політики) таку вимогу відхилили, отже Фотій енергійно керував справами Східної Церкви ще кілька років, доки з невідомої причини не посварився зі спадкоємцем Василя I, імператором Левом VI, прозваним Мудрим, який в 886 році позбавив його патріаршого престолу і змусив покинути Константинополь [38, с. 524]; у вигнанні, вірогідно, між 891 і 897 роками, Фотій і помер; Кевін Найт, єдиний з дослідників, називає навіть точну дату, коли пішов з життя колишній патріарх – 6 лютого 897 року [36, с. 5–8]. Причини розриву імператора Лева з патріархом достеменно невідомі; О.О.Ва-силєв, наприклад, дуже високо цінує особисті якості спадкоємця Василя II: «Імператор Лев VI, учень Фотія, не обдарований великим літературним талантом, написав декілька проповідей та церковних гімнів. Його основна заслуга полягає в тому, що він підтримував інтелектуальну атмосферу, створену Фотієм, чим забезпечив собі почесне місце в історії візантійської освіти – він захищав і підтримував всіх вчених та літераторів, і в роки його правління імператорський палац перетворювався іноді в нову Академію чи новий Ліцей» [7, прим. 163–164].

В роки, про які йдеться в нашому дослідженні, наукова діяльність і вища освіта зосередилися в Константинополі, столиці імперії. Найвизначнішим діячем в обох зазначених галузях духовного життя вважається енциклопедично освічений вчений Лев Солунський, який відомий ще як носій почесних співімен Математик, або Філософ; роки його життя – початок IX століття – 869 р. Саме він став реформатором візантійської науки, збагативши її власними дослідженнями в галузі математики, фізики та механіки. Він же став головним організатором системи вищої освіти в Візантії, ще за часів правління імператора Михаїла III, користуючись його підтримкою і відродивши Константинопольський університет як осередок переважно світського просвітництва; імовірно, що і пізніше університетом опікувалися інші візантійські імператори – наврод чи безпідставно вже згаданий учень і гонитель Фотія Лев VI отримав почесне ймення “Мудрий”. І це цілком зрозуміло, бо в цьому навчальному закладі на високому професійному рівні годували для громадської діяльності чиновників, дипломатів і навіть воєначальників; звичайно, освіту в університеті могли отримати переважно діти з аристократичних чи дуже заможних родин [25, с. 101–103]. До викладання граматики, риторики та філософії там залучалися найосвіченіші люди – якийсь час, ще замолоду і, можливо, в перерві між першим і другим патріаршеством, серед професорів університету був і Фотій. Слава університету безперечно зростала – сюди приходили здібні юнаки навіть з найвіддаленіших куточків імперії. Церква навіть намагалася протидіяти такому розвитку переважно світської спрямованості навчального закладу і заснувала кілька так званих “патріарших” шкіл в столиці і при провінційних монастирях, де готували для її потреб як простих священників так і майбутніх ієрархів. Фанатичні церковники навіть великого вченого і педагога Лева Математика намагалися звинуватити в язичництві та чаклунстві, від такого переслідування його позбавило лише заступництво імператорської влади.

Патріарх Фотій, звичайно, був насамперед релігійним діячем; отже на патріаршому престолі він мусив підтримувати зазначену вище тенденцію; але водночас саме Фотій надихав і підтримував таку важливу для слов'янства місіонерську і просвітницьку діяльність, яку вели в Східній Європі – Кирило (Костянтин), колишній учень Лева Математика і Фотія, а пізніше – і сам професор Константинопольського університету, та його старший брат Мефодій; ці “солунські брати” 863 року були відправлені візантійським імператором до Моравії, де розпочали пропаганду християнства і допомагали тамтешньому князеві Ростиславу в його боро-

тьби проти німецьких феодалів [8; 16]. Ще перед початком своєї місії Кирило з братом створили на основі грецького алфавіту слов'янську абетку, яку ми називаємо “кирилицею”. Вони ж переклали з грецької на мову південних слов'ян кілька важливих для християнського богослужіння книг (уривки євангелічних текстів, послання апостолів, книгу псалмів). Діяльність просвітителів викликала активну протидію німецького духовенства, яке звернулося за допомогою до вже згаданого ворога Фотія – римського папи Миколая I; братів звинуватили як єретиків, бо вони, на думку церковників, порушили один з догматів християнства – вживати в службі Божій релігійні тексти лише на трьох мовах: єврейській, грецькій та латині. Викликаний до Риму Кирило тяжко захворів і помер в 869 році, а Мефодій після ув'язнення до тюрми був посвячений в сан архієпископа Моравії та Панонії, перекладав Біблію на мову південних слов'ян і разом з учнями продовжував свою діяльність до самої смерті в 885 році [21, с. 86].

На особливу увагу заслуговує діяльність Фотія як церковного письменника: збереглася велика кількість його присвячених догматичним питанням промов–гомільї і коментарів до старозаповітних та євангелічних текстів, а також десятки листів, в яких висвітлені основні моменти його боротьби з папським Римом, а також деякі дипломатичні проблеми, якими він в різні часи опікувався [18, с. 380; 38, с. 529]. Втім, в цьому дослідженні нас цікавить переш за все філологічна спадщина патріарха Фотія, яка, з огляду на вище наведений нарис його життя, не могла бути на чільному місці. Проте за приблизно шістдесят років плідної праці він написав величезну кількість творів різного спрямування та змісту, більшість яких в славнозвісному виданні *Patrologia Graeca* Ж.–П.Міня обіймаю (з паралельним перекладом на латину) три грубесні томи [1]. Для сучасного літературознавства досі зберігає виключне значення так званий “Міріобібліон” (інша назва “Бібліотека”) Фотія – опис близько 400 грецькомовних творів античної та ранньовізантійської літератури, в якому наведено як суто бібліографічні дані про книги (автор, назва, об'єм), так і, в багатьох випадках, – переказ змісту прочитаних автором чи, як припускають деякі дослідники [18, с. 379], його учнями літературного, або ж наукового чи теологічного твору. Вважається, що працю над цим твором Фотів розпочав ще до першого свого патріаршества, коли він очолив дипломатичну місію візантійців до Багдаду, столиці арабської Сирії. Про форму книги та причини звернення до неї в листі до свого брата Тарасія Фотій сказав сам (цей лист іноді подається як передмова до “Бібліотеки”, і багато хто з науковців вважає його фактивним, створеним саме як передмова [7, с. 380]): *«Коли в сенаті і царським указом мене було призначено послом до ассирійців, ти, Тарасію, самий любий з моїх братів, прохав мене викласти тобі зміст прочитаних мною в твою відсутність книжок, що дасть тобі, з одного боку, втіху в дні розлуки, яку ти тяжко переживаєш, а з іншого – достатньо точно і разом з тим цілісне уявлення про твори, які ти не вивчав разом з нами (а це – понад триста книжок без п'ятнадцятої частки їх, бо саме таке число випадково склалося за час твоєї відсутності). Взнявшись за їх опис, я, поважаючи твої завязаність та наполягливість, зробив це, можливо, дуже повільно для твого полум'яного бажання і палкого прохання, але не для очікувань когось стороннього. Перекази книг наводяться тому порядку, який для кожного твору підказала мені моя пам'ять, отже будь-кому не складно буде розрізнити оповіді історичного характеру і ті, що мають іншу мету... Якщо ж тобі, коли ти розпочнеш вивчати написане і дійдеш до суті, видасться, що деякі з творів переказані недостатньо точно, то хай це тебе не дивує: адже для того, хто намагається утримати в пам'яті зміст окремого твору і потім викласти його письмово, – це справа почесна, але я не впевнений, що легко запам'ятати і точно переказати великий обсяг тексту, особливо коли після читання минув певний час... На нашу думку, тільки те з прочитаного, що утримала пам'ять, має перевагу, а про те, що через свою легкість не омине твоєї уваги, ми не дуже піклувалися щодо точності переказу. Якщо ж в наших переказах ти попри очікування знайдеш щось корисне, ти й сам в тому краще розберешся. Ця книга, без сумніву, допоможе тобі згадати і утримати в пам'яті те, що ти прочитав і запам'ятав самостійно, знайи готівцем те, що ти шукав в книжках, а також більш легко засвоїти те, чого ти ще не осягнув своїм розумом»* [2, cod.1].

Щодо цього листа до Тарасія в поглядах дослідників існують суттєві розбіжності: перекладач фрагментів “Бібліотеки” на російську мову Л.А.Фрейберг вважала, що саме посольство до арабів було лише вигадкою Фотія, аби пояснити причини створення “Бібліотеки” [5, 427, прим.2]; втім, О.О.Васильєв висловив інше, прямо протилежне припущення, не маючи сумніву відносно того, що Фотій був–таки досить успішним дипломатом, відвідував Багдад і мав майже дружні стосунки з арабським халіфом та еміром захопленого арабами острова Крит: *«Один з його учнів, Миколай Містик, який в X столітті теж став патріархом, писав в листі до сина еміра, що Фотій “добре знав, що, незважаючи на різницю в вірі, яка іноді буває перешкодою, мудрість, доброта та інші якості, що прикрашають людину і надають достоїнство її природі, приваблюють почуття тех., хто любить прекрасне; ось чому, попри різницю в віруваннях, він любив вашого батька, який теж відзначався такими якостями»* [7, прим. 193].

У вітчизняному літературознавстві “Бібліотеку” Фотія, на жаль, вивчали лише побіжно і явно недостатньо. Як суто бібліографічний твір Фотія всебічно і ретельно дослідив Б.А.Семеновкер [23], дійшовши висновку, що «аналіз тексту “Бібліотеки”, історія її створення, розробка і використання допоміжного апарату свідчать, що завдяки багатству та різноманітності бібліографічних елементів і ступеню їх класифікації ця пам'ятка візантійської писемності є видатною для IX століття» [23, с. 66]. Автор загальновідомої “Історії Візантійської імперії” О.О.Васильєв, орієнтуючись на текст передмови до “Бібліотеки”, припускає, що у Фотія вдома існувало щось на зразок “читацького клубу” для певного кола друзів, де молодь збиралася читати літературні твори різного змісту – світського та релігійні, язичницькі та християнські, і це було зумовлено вільним доступом друзів до багатой книгозбірні Фотія [7, с. 192].

Весь “Міріобібліон” сучасні дослідники та видавці поділяють на 280 розділів-кодексів, кожен з них містить переказ твору одного з 168 грецькомовних авторів, починаючи з Геродота; загалом – 99 світських письменників. Менша половина кодексів (48%) – переказ творів християнських церковних істориків та От-

ців Церкви. Дещо дивує те, що серед такого багатства книг майже відсутні перекази поетичних творів, хоч іноді окремі поетичні рядки подаються як цитати. [37, с. 698–705; 35, с. 150–178].

Наведемо як приклад, зміст кодексу, присвяченого творчості письменника II століття н.е. Лукіана з Самосати: *«Були прочитані “Фаларід”, “Розмови мертвих”, “Діалоги гетер” та інші твори, в яких Лукіан майже всюди висміює еллінів, їх дурість та богобудівництво, їх схильність до розбещених вчинків, їх непоміркованість, маловірогідні та безглузді вигадки їх поетів, які їй породили негідний державний устрій, плутанину і суперечливість в житті; він дорікає їх філософам за хвальковитий характер їх науки, бо в ній нема нічого, окрім нескінченних переказів думок своїх попередників і пустої балаканини. Коротко кажучи, Лукіан намагається написати грецьку прозову комедію. Сам же він, здається, з тих людей, які не дотримуються якихось певних принципів. Подаючи чужі думки в комічному і неподобному вигляді, він не висловлює того, що він сам думає; хіба що хтось згадує його думку, що вірогідного судження не існує взагалі. Однак мова його творів чудова, він користується словами різнобарвними, влучними, виразними; в майстерності поєднувати строгий порядок і ясність думки з зовнішнім блиском і розмірністю він не має суперників. Зв’язність слів досягає у нього такої довершеності, що при читанні вони сприймаються не як слова, а як солодка музика, яка, незалежно від змісту пісні, вливається до вух слухача. Коротко кажучи, повторюю, чудовий у нього стиль, хоч він і не годиться для його сюжетів, які він сам призначив для сміху та жартів. А те, що сам він належить до кола тих людей, які не мають певних переконань, стверджує і епіграма на його твори, яка виглядає так:*

*Все це я, Лукіан, написав, добре знаючи дураші предків.
Іноді глупством для декого мудрість здається сама.
Люди ніколи не мають бездоганно розумної думки;
Те, що цінуєте ви, іншим – дурниці смішні.»*

Досить сувора оцінка творчості Лукіана у висновку Фотія цілком зрозуміла – адже він писав це як християнин, вихований на повазі до ранньохристиянських текстів, а язичник Лукіан, розділяючи погляди філософської школи кініків і атеїстичні переконання свого часу, за звичай кепкував над новими релігійно-філософськими вченнями, особливо ж, наприклад, в сатиричному памфлеті “Александр, або Лжепророк” і сатиричному діалозі “Нігрін” – над проповідниками нового, християнського, вчення, яких він, почасти небезпідставно, вважав за пройдисвітів і обманщиків довірливих людей.

Особливої уваги заслуговує зацікавленість Фотія такою жанровою формою античної і пізнішої язичницької літератури, як любовний і пригодницький роман. Саме завдяки переказам в “Бібліотеці” ми знаємо сьогодні зміст роману Ямвліха “Фінікійська повість” [29] і фантастичного роману Антонія Діогена “Про дива по той бік Фули”. Про це ми вже згадували в дослідженні творчості візантійського прозаїка X століття Симеона Метафраста [20, с. 306–307], принагідно звертаючи увагу читача на підвищення зацікавленості візантійців такими формами прозового епосу, цитуючи при цьому письменника і філософа XI століття Михайла Пселла, який високо цінував античний роман: *«Ті, що читають книги про Левкіппу, про Харіклею, чи про інші речі, які дають художню насолоду, заради веселої забави, нагадують мені людей, котрі будують дім і готуються прикрасити його малюнками, прекрасним камінням та іншими принадлежностями ...»*. Можливо, така зацікавленість романними формами повинна розглядатись, як своєрідна негативна реакція візантійського масового читача на аскетизм і високу духовність агіографічної літератури, бо інакше важко зрозуміти розквіт любовної прози і поезії саме в формі роману, який ми спостерігаємо в найближчі наступні століття існування візантійської держави.

Серед численних епіграм славнозвісної Палатинської Антології збереглася одна [AP, IX,203], присвячена романові “Левкіппа і Клітофонт” письменника Еллінського Відродження Ахілла Татія, автор якої залишається невідомим – її склав чи то вже згадуваний вище Лев Філософ, чи то патріарх Фотій:

*Являє Клітофонта оповідь він нам,
Верх скромності у нім – Левкіппине життя.
Дивує всіх нас, як же прийняла вона
Принизливе остриження і люте побиття,
І, страшно мовити, – потрійну смерть.
Якщо ти, друже, хочеш скромним бути,
Відвертих сцен в романі не читай,
Тобі сприйняти треба думку головну –
немає справжнього кохання без вінця .*

З огляду на все, сказане вище, про цікавість Фотія до любовного роману, можна припустити, що саме він склав цю епіграму, маючи на меті на прикладі пригод і долі його персонажів зробити певні висновки і дати настанови етичного характеру; більш вірогідно, що Лев Філософ, математик та фізик, був автором іншої епіграми, присвяченої саме патріарху Фотію [AP, III, 255]:

*Тричі нещасна, йди геть, Полігініє, з Музами разом!
Знайте, риторіку я дуже тепер полюбив.
Фотія – архієрея, навчителя старших, зустрів я,
Вчень святих молоком він бо мене напоїв.*

Інший цикл праць Фотія, так звана “Амфілохія” – листи патріарха до митрополіта кізікійського Амфілохія – являє собою збірку запитань і відповідей на них, які стосуються переважно догматичних та церковно-історичних проблем. Для філологів він може бути цікавим лише як матеріал цитат з Біблії та творів Отців Церкви [35, с. 176]; втім, вчені, які вивчають історію грецької мови, можуть віднайти там немало свід-

чень про зміни, внесені до неї літературою візантійського періоду. Більш цікавим в цьому відношенні, безперечно, треба вважати “Словник” (“Лексикон”) Фотія – капітальна збірка слів (переважно “класичного” аттичного діалекту, розміщених у порядку грецького алфавіту і супроводжуваних достатньо докладним тлумаченням з посиланнями на авторів, які це слово вживали).

Звернення Фотія до праці над словником навряд чи було випадковим – можливо, ця робота була пов’язана з його викладацькою діяльністю в університеті ще до першого патріаршества і велася паралельно зі створенням “Бібліотеки” [38, с. 27], коли при читанні якось художнього чи наукового твору зустрічалося вже малозрозуміле для IX століття слово – чи то ім’я власне, чи то топонім – і його треба було пояснити слухачам; побіжно записані тлумачення пізніше могли бути зведеними в єдиний кодекс, збережений для нас часом (втім, все нові фрагменти “Словника” Фотія почасти віднаходять і в наш час серед старих рукописів в бібліотеках Старого і Нового Світу). Сам Фотій, як свідчить посвята “Словника” якомусь Фомі, протоспафарію і архонту міста Лікостомія, називав свій труд «зібранням слів для використання ораторами та логографами». Відносно дати створення “Словника” вчені ще не прийшли до єдиної думки – грецький дослідник К.Цанцаноглу пропонує точну дату – 838 рік, коли Фотій правив посольську місію до арабів і почав працю над “Бібліотекою”, інші дослідники вдаються до припущення, що ця робота розпочалася ще в часи співпраці Фотія з Левом Філософом і Кирилом–Костянтином [35, с. 162–165].

Треба зазначити, що в роки “Візантійського Відродження” лексикографія дуже стрімко розвивалася: для наукових потреб могли використовуватись словники Гезіхія Олександрійського, того ж таки Фотія, а пізніше – ще й Іоанна Цеца, Євстафія Фессалонікійського, Максима Планида і його учнів, таких як Фома Магістр, Мануїл Мосхопул, Димитрій Трикліній. В останні роки існування Візантійської імперії в широкому вжитку був укладений в X столітті етимологічний та біографічний словник невідомого автора “Свіда” або “Суда”, який містить бл. 30 тис. статей і на який літературознавці ще й досі посилаються в своїх дослідженнях. Варто підкреслити, що саме в ці часи в візантійській філології почалося протиставлення граматики і власне філології в більш широкому розумінні цього терміну; «граматика» тоді розглядалася як суто технічна наукова дисципліна, а «філологія» ставила головним своїм завданням збереження в чистоті старожитного культурного надбання, підготовку коментарів до творів античних авторів – тобто скеровувала свою увагу на, так би мовити, «культурний» аспект мовних явищ. Жоден сучасний видавець чи коментатор текстів античних авторів не може в своїй праці оминати “Словник” Фотія, який іноді допомагає реконструювати текст втраченого твору стародавнього письменника чи поета чи, принаймні, зробити певні припущення щодо його сюжету, як про це свідчить, наприклад, праця Мемнона, присвячена дослідженню фрагментів трагедій Есхіла і дозволяє сьогодні певною мірою скласти уявлення про зміст і сценічні особливості втрачених трагедій “Прометей Вогносець” та “Звільнений Прометей” [36]. Шанобливе визнання чекало на Фотія вже в найближчі століття після його смерті. Філософ, поет та історіограф Михаїл Псел (1018–1097), ставши ченцем, засуджуючи Фотія як схизмату, але високо цінував його праці: в одному з рукописів Фотія учень Пселла Феофілакт Ахридський записав епіграму свого вчителя, яка віддає належне Фотію як культурному діячеві та письменнику. Перекласти її на українську мову – досить складно, оскільки текст побудований на використанні лексеми φώς – “світло” в різних іменних та дієслівних формах [в тексті оригіналу: τό φώς τό θεῖον, Φώτιε, δεδεγμένως / ποιήν ἑδειχθης φως–φόρος Νέας Ῥώμης, / ἦν φωτίσας κάλλιστα πράξει καί λόγῳ, / ὥς φώς ἀνήλθεν εἰς ἀέσπεραν φάος]:

*Світло божественне отримавши, Фотію-отче,
Пастиром світлим для Риму Нового ти став;
Ти просвітив його словом прекрасним та ділом
І невечірнього світла даром своїм досягнув.*

Філологічна складова багатогранної діяльності Фотія як в вітчизняному, так і в зарубіжному літературознавстві всебічно ще не вивчена, і наша публікація може розглядатись лише як перший приступ до вирішення цього непростого завдання.

Джерела та література

1. РНОТН PATRIARCHAE. Opera omnia / Edidit J.–P.Migne // Patrologiae cursus completus. Series Graeca. – Vol.101–103. – Turnholt, 1864 (1900, 1903).
2. РНОТН Bibliotheque / Ed. par R.Henry, t. I–VIII. – Paris: Belles Lettres, 1959 – 1977.
3. РНОТН Epistulae / Ed. B.Lourdass et L.G.Westerink – vols. 1–6 – Leipzig: Teubner, 1983–1987.
4. РНОТН Lexicon. Vol.I (Α–Δ) / Ed C. Theodoridis – Berlin: de Gruyter, 1982.; Vol.II (Ε–Ω) / Ed. R.Porson – Cambridge: Cambridge UP, 1822.
5. ФОТИЙ, патриарх Константинопольский. Похвальное слово христоролюбивому владыке Василию (пер. С.С.Аверинцева); Множество книг или Библиотека (пер. отдельных кодексов Л.А.Фрейберг) / Статья и комм. Л.А.Фрейберг // Памятники византийской литературы IX–XIV веков – Москва: Наука, 1969. – с. 39–47.
6. БЫЧКОВ В.В. Малая история византийской эстетики – Киев: «Путь к истине», 1991. – 407 с.
7. ВАСИЛЬЕВ А.А. Лекции по истории Византии. – Т. 1.: Время до эпохи крестовых походов (до 1081 года). – Пг., 1917.
8. ГЕОРГИЕВ Е. Кирил и Методы – основоположники на славянские литературы – София, 1969. – 674 с.
9. ГРАБАРЬ–ПАССЕК М.Е. Античные сюжеты и формы в западно–европейской литературе – Москва: Наука, 1966. – 319 с..
10. ДИЛЬ Шарль. История Византийской империи / Пер. с франц. А.Е.Рогинской – Москва: Изд–во иностранной литературы, 1948. – С.71–98.

11. ДИЛЬ, Шарль. Византийские портреты. – Часть I. – / Пер. с франц. М. Безобра зовой – Москва: Искусство, 1994. – С. 96–170
12. ДОСТАЛОВА Ружена. Византийская историография (характер и формы) // Византийский временник – Москва, 1982. – № 43. – с.22–34.
13. КАЖДАН А.П. Книга и писатель в Византии. – Москва: Наука, 1973. – с. 139–143.
14. КАЖДАН А.П. Социальные и политические взгляды Фотия // Ежегодник Музея истории религии и атеизма. – Т. 2. – М. – Л., 1958. – с. 107–136.
15. КОТЛЯР Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – Киев: Наукова думка, 1986.
16. ЛЕБЕДЕВ А.П. Церковная историография в ее главных представителях с IV–го века по XX. – М., 1898.
17. МЕДВЕДЕВ И.П. Византийский гуманизм XIV–XV веков. – СПб.: Алетейя, 1997. – 342 с.
18. МЕЙЕНДОРФ, Иоанн. Введение в святоотеческое богословие – Клин: Фонд Христианская жизнь, 2001 – с. 377–384.
19. ПАВЛЕНКО Л.В. Византийская литература: книга для учителя – Части 1–2 – Сим ферополь: Библиотека Таврика, 203–205. – 175, 146 с.
20. ПАВЛЕНКО Л.В. Симеон Метафраст и традиции античной романистики // ΣΤΕΦΑΝΟΣ: сборник научных трудов к юбилею М.Н.Славятинской – Москва: Рос НОУ, 2005. – С.301–309.
21. ПАЛЬМОВ И.С. Цареградский патриарх Фотий и его отношение к современному ему славянству – СПб, 1891.
22. РОССЕЙКИН Ф.М. Первое правление Фотия, патриарха константинопольского. – Сергиев Посад, 1915.
23. СЕМЕНОВКЕР Б.А. Первый реферативный сборник: «Библиотека» Фотия // Библиографические памятники Византии – Москва: Археологический центр, 1995. – С. 47–66.
24. ТОЛОЧКО П.П. Древний Киев. – Киев: Наукова думка, 1983. – С. 26–29.
25. УДАЛЬЦОВА З.В. Византийская культура. – Москва: Наука, 1988. – 288 с.
26. УСПЕНСКИЙ Ф.И. История Византийской империи. – Т. 3. – Период македонской династии. – Москва: АСТ, 2005. – 797 с.
27. ФРЕЙБЕРГ Л.А. Византийская поэзия IV–X веков и античные традиции // Византийская литература: сб. статей – Москва: Наука, 1974. – С. 24–76.
28. ЧАЛЮЯН В.К. Восток – Запад (премственность в философии античного и средневекового общества) – Москва: Наука, 1968. – 213 с.
29. ШЕВЧЕНКО Л.И. Топические черты греческого романа в “Вавилонской повести” Ямвлиха // Вестник Ленингр. ун-та, серия ист., языка и лит. – Л., 1972. – № 14, вып.3. – С.104–113.
30. ШЕЙНЭ, Жан-Клод. История Византии / Пер. с франц. – Москва: Астрель, 2006. – 158 с.
31. DVORNIK F., The Photian schism. – Cambridge: Cambridge UP, 1970. – 217 p.
32. DVORNIK F. Photian and Byzantine ecclesiastical studies. – London, 1974. – 493 p.
33. HАEGG Thomas. Photios als Vermittler der antiken Literatur – Oslo, 1948. – 444 s.
34. HАEGG Thomas. Photius at work: evidence from the text of Bibliotheca // Greek, Roman and Byzantine studies. –L., 1973. – Vol. 1–2. – p. 213–222.
35. HALKIN F. La date de composition de la «Bibliothèque» de Photius remise en question. // Analecta Bollandiana, – Paris, 1963. – Т. 81, Fasc. 3–4. – p. 414–417.
36. KNIGHT, Kevin. Photius of Constantinople. // Catholic Encyclopaedia / <http://catholicencyclop/187> – 9 p.
37. LEMERLE, Paul. Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture a` Byzance des origins au X–e siecle. – Paris: Presses universitaire de France, 1971 (пер. на новогрецьку – Αθήνα: Εθνική Γράπτεια, 1981).
38. MEMNON, Herbert W.S. Aeschylus, frg. 57–154. / Translat.wuth notes // Theoi E–Texte, 2000–2007. – 217 p.
39. ZIEGLER Konrat. Photios. // Real–Enzyklopaedie Pauly–Wissowa–Kroll – Stuttgart, 1941. – col. 693 sqq.
40. ΚΡΟΥΜΠΑΧΕΡ, Κάριλ. Ιστορία της Βυζαντινής λογοτεχνίας / Μεταφρ. Γ.Σωτηριάδου. – τ. Α΄ – Αθήνα: Πάπυρος, s.a. – σ. 521–532.
41. ΖΑΚΥΘΝΟΣ, Διονύσιος Α. Βυζαντινή ιστορία: 324 – 1071. – Αθήνα – Γιάννινα, 1989. – 653 σ.

Науменко Н.П., Гавришева Г.П.

РОЛЬ И МЕСТО ГОНКУРОВ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ФРАНЦУЗСКОГО РОМАНА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Братья Гонкуры, Эдмон (1822–1896) и Жюль (1830–1870) принадлежат к числу полузабытых нашим читателем имён французской литературы XIX века. В нашей стране, в частности, в советский период, имело место по идеологическим причинам замалчивание их творчества, которое непременно квалифицировалось как упадническое, буржуазное, не заслуживающее серьезного внимания. Современный российский исследователь М.В. Толмачев отмечает, что отечественное академическое литературоведение немало потрудились над тем, чтобы со страниц различных научных, учебных и справочных изданий творчество Гонкуров предстало в аспекте упадка и деградации [1].

Подобная ориентация в продолжение многих десятилетий объясняет отсутствие объективных исследований о творчестве братьев Гонкуров на постсоветском пространстве. В этом контексте интерес к их твор-